

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(5)/2024, 71-76

УДК: 94(931) (051)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_2\(5\)_11](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_2(5)_11)

**ХІХ КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ ЖАНА ХХ КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА
МЫРЗАКУЛ БОЛУШТУН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН АГАРТУУ ТАРМАГЫНА КОШКОН
САЛЫМЫ**

**ВКЛАД МЫРЗАКУЛА БОЛУША В ОБРАЗОВАНИЕ КЫРГЫЗОВ ВО ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЕ ХІХ И В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА**

**THE CONTRIBUTION OF MYRZAKUL BOLUSH TO THE EDUCATION OF THE KYRGYZ
IN THE SECOND HALF OF THE XIX TH - EARLY XX TH CENTURIES.**

Султанова Махпуратхон Шакировна

Султанова Махпуратхон Шакировна

Sultanova Mahpurathon Shakirovna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Dr. Professor, Osh State University

Sultanova160964@gmail.com

Ли Хен Унг

Ли Хен Унг

Lee Hyun-ung

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

masters student, Osh State University

ХІХ КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ ЖАНА ХХ КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА МЫРЗАКУЛ БОЛУШТУН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН АГАРТУУ ТАРМАГЫНА КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Бул макалада ХІХ кылымдын экинчи жарымы жана ХХ кылымдын башында жашаган Мырзакул болуштун агартуучулукка кошкон салымы жана анын коомдук ишмердүүлүгү жөнүндө айтылат. Мырзакул болуш колониялык доордо Фергана чөлкөмүндө “усул-и-жадид” мектептери жайылтылган мезгилде Андижан, Коргон-Төбө, Жалал-абад шаарларында медреселерди ачып, калктын билимдүү болуусуна кошкон салымы иликтөөгө алынды. Ошондой эле анын Жалал-Абад курортундагы Азрети-Аюп минералдык суу чыгуучу булактын көзүн ачып, элдин пайдалануусуна шарт түзгөн инсан болгондугу жөнүндө баяндалат.

Ачык сөздөр: Кокон хандыгы, колониалдык доор, кыргыздар, Коргон-Төбө, Жалал-Абад, Мырзакул болуш, агартуучулук, медресе, “усул-и кадим”, “усул-и-жадид”

Вклад Мырзакул болуша в образование кыргызов во второй половине XIX и в начале XX века

The contribution of Myrzakul bolush to the education of the kyrgyz in the second half of the XIX th - early XX th centuries

Аннотация

В статье рассматривается вклад Мырзакул-болуша в развитие образования и его общественная деятельность в конце XIX - начале XX века. В период распространения школ "усул-и-жадид" в Ферганской долине во времена колониального правления, Мырзакул-болуш открыл медресе в городах Андижан, Коргон-Төбе и Жалал-Абад, способствуя повышению уровня образования среди населения. Также рассматривается его деятельность по открытию источника минеральной воды Азрети-Аюп в курортной зоне Жалал-Абад, что создало условия для пользования водой местным населением.

Abstract

This article discusses the contribution of Myrzakul bolush to the development of education and his public activities in the late 19th and early 20th centuries. During the colonial period, when "usul-i-jadid" schools were spreading in the Fergana region, Myrzakul bolush opened madrasahs in the cities of Andijan, Korgon-Tobe, and Jalal-Abad, contributing to the education of the local population. The article also highlights his role in opening the Azreti-Ayup mineral water spring in the Jalal-Abad resort area, creating conditions for the local population to benefit from this resource.

Ключевые слова: Коконское ханство, колониальная эпоха, кыргызы, Коргон-Тюбе, Джалал-Абад, Мырзакул болуш, образование, медресе, «усул-и кадим», «усул-и-джадид»

Keywords: Kokand Khanate, colonial epoch, Kyrgyz, Kurgan Tera, Jalal Abad, Myrsakul governer (bolush), enlightenment, medrese, “method traditions”, method of jaded”

Кыргызстан көз карандысыз мамлекетке ээ болгондон баштап элибиздин тарыхын кенен изилдөөгө жол ачылды. Өзгөчө Кыргызстандын тарыхнаамасында инсантаануу маселеси жаралып, бул жаңы багытта бир топ алгылыктуу эмгектер жаралды. Кыргыз элинин мыкты инсандарынын ишмердиги, алардын тарыхындагы ролу туурасындагы изилдөөлөр актуалдуу маселелердин бирине айланды. Өз доорунун алдыңкы инсандарынын катарында турган Мырзакул болуштун өз доорунун көрүнүктүү ишмери жана агартуу иштерине кошкон салымына жаңы көз карашта баа берүү учурдун талабына айланып олтурат.

Диний жогорку окуу жай деп эсептелген медреселердин алгачкылары Фергана өрөөнүндө XIV кылымда Амир Тимурдун мезгилинде негизделген. Медреселерди куруу айрыкча Кокон хандыгынын тушунда кеңири кулач жайа баштаган. Мсален, Нарбото бий Кокон шаарындагы “Мир” медресесин ачкан. Омор хан Кокон шаарында “Джами” медресесин, Мадали хан эки медресе Кокон шаарында жана Маргалан уездинин Кува айылына курдурган. Ал эми Кудаяр хан 3 медресе Кокон шаарында, Маргалан уездинин Ассака айылында жана Наманган уездинин Чуст шаарында медресе курдурганы маалым [8; 9; 10].

Бул медреселердин архитектурасы негизинен окшош болгон. Алар: дарсканадан (ауд), өжүрөдөн, мечиттен, дааратканадан, мончодон турган. Медреселердин сырткы көрүнүшү мунаралуу болуп, жергиликтүү архитектуралык чеберчилик менен кооздолгон. Медреселер шаарлардын борборлоруна, райондун борборлоруна, базарлардын жанына салынган [6]. Чөлкөмдө бардык медреселерде окууга кабыл алуунун шарттары, андагы окуу программалары, окуу китептери, окутуу усулу негизинен окшош болгон. Медреселерде эки факультет болгон. 1). Масала (иф-фикх) – юридикалык бөлүм; 2). Мушкилият (тарых) – жалпы билим берүүчү бөлүм.

Окуу китептери, окуу усулдук куралдары негизинен Чыгыш өлкөлөрүнөн алып келинген. Мисалы, падыша өкмөтү тарабынан 1882-жылы Фергана өрөөнүндөгү медреселердин адабияттарына жана базарларындагы китеп дүкөндөрүнө каттоо жүргүзгөн учурда Ост-Индиянын (Бомбей), Египеттин (Булак), Стамбулдун, Кабулдун, Казандын басмаканалык, литографиялык ар түрдүү мазмундагы (грамматика, аскер иштери боюнча, тарых, медицина, лексикология, юриспруденция ж.б.) китептери чыккан. Алардын Кашкардан Хивага чейинки Орто Азиянын медреселеринде арзан баада сатылаары жана кеңири жайылгандыгы аныкталган [11]. Медреседе жергиликтүү авторлор тарабынан жазылган китептер да кеңири колдонулган. Мисалы, Абдул-Хаким молдонун Хашие (Риторика-мантык и логика), Мир Саид Шериф бул китепке комментарий жазган. Мулла Жалилдин “Сурахь” деген сөздүк китеби, ал эми философия боюнча Мир Шерифь Мирзажандын “Хикметуль-аин” деген китеби ж.б. [1].

XIX кылымдын II жарымында Фергана чөлкөмүндө билим берүү тармагы көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бул мезгил колониялык доорго туура келгендиктен, мектептин түрлөрү көбөйгөн. Алардын бири “усул-и-жадид” (“жаңы усулдагы мектептер”) мектеп, медреселери эле. XIX кылымдын II жарымында Турцияда, Крымда жана Волга боюнда либералдык буржуазиялык панисламизм, пантюркизм диний агымы кеңири таралып, бир канча нукта өнүккөндүгү белгилүү. Бул агымды өз доорунун көрүнүктүү агартуучусу Исмаилбек Гаспиринский жетектеген.

XIX кылымдын II жарымында Фергана чөлкөмүндө “усул-и-жадид” мектептери жайылтылган. Бул агымдын өкүлдөрү эски типтеги мусулмандардын диний мектеп, медреселеринде реформа жүргүзүп, аларды жаңы өнүгүп жаткан улуттук буржуазиянын талабына ылайык жаңылоону, жаштарга жаңыча билим берүүнү, ачылган мектеп, медреселерге шарт түзүп берип, аларды окуу куралдары, окутуучу адистер менен камсыз кылууну, ошондой эле мусулман өлкөлөрүндө бирдиктүү окуу системасын киргизип, “усул-и-жадид” мектептери аркылуу мусулман коомун түзүүнү максат кылышкан. Натыйжада “усул-и-жадид” деп аталган жаңы усулдагы мектептер ачыла баштаган. Бул мектептердин ачылышын, алардын иш аракеттерин Россия падышачылыгы катуу көзөмөлгө алган жана алардын ортосунда тынымсыз күрөш жүрүп турган. “Усул-и-жадид” мектептеринин ачылышын “усул-и-кадим” мектептери да жактырышкан эмес. Анткени, кадимки мусулман мектептеринин окуу программасына светтик предметтердин киргизилгендигин жактырышкан эмес. Бирок, ошого карабастан мындай мектептер XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндө кеңири кулач жайган.

Мына ушундай кырдаалда эл арасында өз заманынын көрүнүктүү келечек ээлери болгон жаш муундардын билим алуусуна шарт түзүп, өз каражаттарына медреселерди салдырган, алысты көрө билген кыраакы инсандар болгон. Алардын катарында биз бүгүн иликтөөгө алган Мурзакул болуш да бар. Ал өзүнүн адамдык жогорку сапаттары менен коомго үлгү болуп, эл арасында кадыр-баркы ээ болгон. Ал жөнүндө бүгүнкү күнгө чейин калың калкта аңыз сөздөр сакталып келет.

Кош Датка уулу Мурзакул болуш (1875-1936-жж.) Жалал-Абад областынын Сузак району менен чектеп, азыр Өзбекстанга карап калган Чимион айылында жарык дүйнөгө келген. Атасы Кош Датка билимдүү болуп, Кокон хандыгынын ордосунда, анан хандыктын Ташкент шаарындагы акимчилигинде башкаруучу кызматтарда иштеген. Баласына да адептүү тарбия берип, жетиштүү байлык жана мал-мүлк калтырган.

Мурзакул он алты жашка келгенде элүү башы болуп шайланып, ошол эле кезде Ташкенттен Кашкарга чейинки ири базарларда соодагерлик кылып, жаңы жерлерди өздөштүрүп пахта эктире баштаган. Тапкан каражаттарына Анжияндын Ногой мааласында мечит салат, анын имаратынын кооздугунан улам «Ак мечит» аташып, ага абдан билимдүү Кайымбай деген киши молдолук кылат. Ал мечит архивдик маалыматтарда 1890-жылы каттоого алынган.

Мурзакул болуш 1909-жылы жаз алды менен өзүнүн короо-жайынан медресеге жай ажыратып, курулуш баштаган. Медресенин курулушуна аны куруп жаткандар өзгөчө көңүл буруп, ташын, топурагын адам булгабаган жерден тандап алып, курулушка да беш убак намазын үзбөгөн, дааратсыз жүрбөгөн, адал иштеп, ак кызмат кылгандарды чакырган. Мисалы, Инамжан Кыдыралиев деген киши эсеп-кысабын жүргүзүп турган. Пайдубалына таштар Имам-Ата деген жерден алынып келинген. Топурагын да таза жерден алып жергиликтүү кыш бышыруучулар атайын кумгандарда бышырып, аябай бышык жана көрктүү кылган [4, 114].

Ошол Коргон-Төбөдөгү Мурзакул болуш салган медреседе жамаат айт жана жума намаздарын окуй турган кеңири айбаны, талабалар окуй жана жата турган жыйырма сегиз жүрөсү болгон. Окуу китептерин, дарс колдонмолорун Бухарадан алдырышкан. Мударистик кызматын Сабирахун молдо, Умарахун молдо деген билимдүү кишилер

жүргүзгөн. Кийин Фергана өрөөнүнө орустар көп келе баштап, орустардын прогрессивдүү таасири тие баштаганын сезген Мурзакул болуш медресенин жана мечиттин жанына орусча таалим бере турган мектеп курдурган. Коргон-Төбөдөгү ошол медресенин имараты азыр да сакталып калган.

Кийинчерек Мурзакул болуш Жалал-Абад шаарында да медресе салдырган. Ал Жалал-Абад шаарындагы №7 мектептин ордунда болгон. Шаар тургуну Валихан Тажибаевдин айтуусунда медресенин «оймо-чиймелер менен кооздолгон түркүктөрүнө адамдын кулачы жетчү эмес. Түркүктөрдүн үстүндөгү чатырынын алдындагы оймо-чиймеленген жакаларынын бийиктиги бир метрден ашык эле. Бул мечит-медресе согуштан кийин бузулду. Пайдубалы көпкө чейин бузулбай турду. Камкыштарын эл ташып кетип, керегине жаратты» [5].

Мурзакул болуш азыркы Анжиян жана Жалал-Абад областтарына медреселер тармагын куруп гана калбастан, башкалардын да медреселерди негиздешине демилге кылып, аларга жардам берген. Ошондой камкордукка алган адамдарынын бири – Сары ажы Үмөт уулу. Ал киши 1864-жылы азыркы Сузак районунун Беш-Бала айылында туулган. Сөзгө чечен, элге алымдуу бул киши Мурзакул болуш жана Кашкардан чыккан ири соодагер Баабедин менен ынак болот. Анын иш билерлиги жана багбанчылыгы менен Ой-Талаа айлында мырза терек, бака терек, жемиш бактарын өстүрүп, алар токойдой дүркүрөп өсөт. Бул курулуш материалдарын көргөн Мурзакул болуш шаардан 50-60 уста алып келип, алар эки-үч жыл иштеп мечит, медресе, үй, сарай салышат. Муну менен отурукташкан жаңы айыл пайда болуп, ал жерде кыргыз балдарына билим берүү ишин жолго коюуга шарт түзүлгөн.

И. Ишанжанов айтуусунда: «Өзү таза, такыба, чынчыл жана элдик ишке жан күйдүрө билген Мурзакул болуш балдардын билим алышына өтө кызыкдар болгон жана медресе окуучулары менен кошо 400дөн ашык жетим балдарды өз каржылоосуна алган, аларга илим-билим берүүгө эбегейсиз салым кошкон» [3].

Профессор Б.Зулуев Мурзакул болуштун агартуу тармагына кошкон салымын төмөнкүдөй адилеттүү белгилеген: Мурзакул болуш жалаң гана байлардын балдарын, алардан акча алып окутпастан, жетим балдарды да өз каражаты менен окуткан; Талабаларды окутуу үчүн жергиликтүү мударистерди даярдаган; Медреселердин окуу куралдарын илим-билими жогору ичкери шаарлардагы башка ушундай окуу жайларынан алып келген; Медреселерди курууда жергиликтүү материалдарды: таштарды, топуракты, теректерди ж.б. курулуш материалдарды пайдаланып улуттук курулуш жана архитектура тармагынын өсүшүнө да салым кошкон; Талабаларды жана мударистерди эс алдыруу үчүн «Айып-Булак» сыяктуу ден соолукка пайдалуу жерлерди ишке киргизген; Өзү гана медресе ачпай, башка колунда бар кишилердин да медресе ачуусуна жардам берген; Мурзакул болуш бир гана медресе ачпай, медреселер тармагын ачкан, бул болсо мутавалилерди, мударистерди, талабаларды, окуу каражаттарын алмашып колдонууга шарт түзгөн [4, 118].

Мурзакул болуш билим тармагынан тышкары саламаттыкты сактоо тармагына да салым кошконун белгилеп кетсек болот. Жалал-Абад курортунда Азрети-Аюп минералдык суу чыгуучу булактын дарылык касиетин орустар келгенге чейин эле жергиликтүү эл билип, пайдаланып келишкен. Бирок, ага чыгуучу жол бир топ татаал болгон. Мурзакул болуш ал тарапка жол ачып, булактын көзүн ачып, элдин пайдалануусуна шарт түзүп, кала берсе келген кишилер үчүн мечит, чайхана, эс алуучу жайларды жана башка имараттарды

курдурган. Анын аракетин менен бул жерде эс алуучу атайын үч бөлмөлүү бышкан кыштан имарат курулган имарат азыр да калк кызматында [2].

Колдонулган адабияттар жана булактар

1. Арипов М. Из истории педагогической мысли таджикского народа. Часть 2, Душанбе: “Ирфон”, 1965. 348-б.
2. Буркашев С. Мырзакул болуш. -Ош, 1993. 10-б
3. Зулуев Б.Б. Мырзакул болуш // эл. шилтеме: http://suzak.kg/history_persons
4. Зулуев Б.Б. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшү (Фергана өрөөнүнүн мисалында) // пед. ил. доктору даражасы үчүн жазылган диссертация. Ош, 2018. 310-б.
5. Жороев С. Мырзакул болуш // “Кыргыз туусу”, 24. 07. 2012-ж.
6. Керенский Ф.М. Медресе Туркестанского края. СПб. 1882,3-4-бб.
7. Туркестанские ведомости. 7-декабрь, 1882, № 48, 191-бет.
8. ЦГА Респ. Узб. Ф.И.-47, оп.1, д. 328, 42-л.
9. Тайиров, М. М. Кыргызстандын Түштүк-батыш чөлкөмүндөгү Абдыкайым эшендин, молдо Шараптын жана молдо Абдыкадырдын агартуучулук иштери (XIX-кылымдын экинчи жарымы - XX-кылым) / М. М. Тайиров, Н. М. Тайирова, О. М. Мусаев // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – No. 2-4. – P. 86-99. – EDN ROOQNA.
10. Султанова, М. Ш. Алымбек датканын агартуучулукка кошкон салымы / М. Ш. Султанова, У. К. Тилекова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2024. – No. 1(4). – P. 186-191. – DOI 10.52754/1694867X_2024_1(4)_23. – EDN PRXFPE.